

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

מתוך

כרך כז, תשל"ו

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

על מסורתם הלשונית של פני עדות המזרח והספרדים בסידור התפילה*

חיתי ליה לד"ר שלמה טל, בעל הסידורים "רנת ישראל", שהוסיף על הסידורים הראשונים את השלישי בסדרה זו, נוסח ספרדים ועדות המזרח (=סוע"מ). זה סידור מן המשובחים שיצאו בדור האחרון, והוא כלי המחזיק ברכה רבה. פשני קודמיו (אשכנז ו"ספרד" של החסידים) ערוך אף הוא יפה שערים שערים, מכותר בכותרות ובכותרות-משנה ומכיל את קיצור הדינים במקומם, מלבד נספח מיוחד של דינים ומנהגים לכל השנה. אף הוא כולל מראי מקומות למקורות, ביאור קצר ומאיר עיניים, וסימנים מבחינים לקמץ קטן וקמץ גדול, ציוני הטעמת מלעיל ומלרע במקום שספנת טעית אורבת למתפלל. אין ספק, שהסידור עתיד לתפוס מקום חשוב בקהל המתפללים בבתי-כנסיות ובבתי-הספר כמקום שתופסים קודמיו. הדברים אמורים במיוחד לאור העובדה, שנוסח התפילות נערך בידי הרב ר' עמרם אבן-רביע ז"ל ונבדק בידי הראשון לציון הרב ר' עובדיה יוסף יבלח"א, שהוסיף קצת הערות בענייני הלכה ומנהג. אבל שני חכמי-תורה אלה לא נתנו דעתם אלא לענייני נוסח והלכה, ולא לענייני לשון. בתחום זה

* עם הופעת הסידור רנת ישראל, נוסח הספרדים ועדות המזרח, ערוך ומסודר ומבואר בידי שלמה טל, הוצאת מורשת, ירושלים, התשל"ו.

הרשו לעצמם רבים ממנהיגי הסידורים לתקן פרטים רבים, שנחשבו בעיניהם משופשים, לפי שלא תאמו את כללי דקדוק המקרא (נוסח טבריה). נוהג זה של מנהיגי סידורים מפאן, והמעמד המיוחד שהסידור דידן עשוי לתפוס בקרב ציבור המתפללים מפאן, מחייבים אותנו לתת את הדעת על השאלה — באיזו מידה נשמרה מסורתם הלשונית של סוע"מ¹ בסידורו של טל?

וזאת לדעת, הרבה מדרכי הלשון, שהבדילו וייחדו את לשון חכמים מלשון המקרא (נוסח טבריה), נתקיימו בפיהם של בני עדות המזרח, במידה רבה בזכות מלים וצורות לשון, שנשתלבו בסידור ובמחזורי התפילות; וכבר עמדו על כך כמה מחוקרי לשון חכמים, ובמיוחד ח' ילון ז"ל ופרופ' ש' מורג יבלח"א. צורות לשון רבות המשמשות בלשון התפילה אצל סוע"מ עולות בקנה אחד עם מה שאנו מוצאים בכתב-ידות עתיקים של ספרות חז"ל ושל מחזורים. דרך משל: סומא (ולא סומא); גיהנם (ולא גיהנום); גלילי (ולא גלילי), גלילה (ולא גלילה); גינתים או גינתים (ולא גינתים); פורעניות, זכיות וכיו"ב (ולא פורעניות, זכיות), בניין נתפעל (ולא נתפעל), כגון נתקדש, נתפנן, נסתפג ועוד; פריה ורביה, קרית שמע וכיו"ב; מיתת חנק (ולא חנק). צורות הנסתרת והנסתרים של בניין

1. יש להדגיש, שבכל מקום שאנו מדברים כאן על ספרדים ועדות המזרח דברינו מכוונים בעיקר לשלוש החטיבות הגדולות של יוצאי ארצות האיסלאם, שהסידור נועד להן: בבל (ובראשן בגדאד), ארם-צובא (הלא היא חאלב שבסוריה) והחטיבה המערבית (שמרפזיה הגדולים הם ג'רבה וקונסטאנטין, פאס ומכנס, מראפש ותאפילת).

הופעל בעבר הגויות לעולם בקמץ בעה"פ: הַזְכָּרָה, הַזְכָּרוּ (ולא הַזְכָּרָה, הַזְכָּרוּ) ורבים כיו"ב. בכל הפרטים הללו וברבים פיוצא בהם באה לידי ביטוי ההבחנה המתגלה אצל בני עדות המזרח בין קריאתם במקרא לקריאתם במקורות לשון-חכמים ובקטעי תפילה.

ומאלף הוא ביותר הסיפור הבא. פעם אחת נודמנתי לביתו של רבי משה טאויל, יוצא ארס-צובא, ושמעתיו קורא במשנת יומא פ"ג מ"י: "ואף היא עשתה טבלה של זהב שפָּרָשֶׁת סוטה פתובה עליה". ביקשתיו שיחזור ויקרא, וכיון שראיתי, שלא שינה מקריאתו הראשונה, שאלתיו מה ראה לקרוא 'פָּרָשֶׁת סוטה'. נזדקף ואמר לי: "אני קורא לפניך במשנה, לפיכך אני קורא פָּרָשֶׁה; לו קראתי לפניך במגילת אסתר, הייתי קורא פָּרָשֶׁה ('פָּרָשֶׁת הכסף' אס' ד, ז, 'ופָּרָשֶׁת גדלת מרדכי', שם י, ב). כלום אינך יודע, שרבות הן התיבות, שאנו מבדילים בין קריאתן במקרא לקריאתן מחוץ למקרא?"². למשמע דברים אלה אתה נזכר במה שאומרים אחינו בני תימן — כשאתה תודה על הבחנות שהם מבחינים בין המקרא לבין לשון חכמים — "לשון תורה לעצמה, ולשון חכמים לעצמן"³. ואכן מחקרים אחדים, שהוקדשו לאחרונה ללימוד מסורותיהם של יוצאי קהילות אחדות של סוע"מ, חוזרים ומגלים קוים רבים של מסורת מצוינת בלשון חכמים ובמחזור התפילות⁴.

2. דברים אלה לקוחים מתוך שיחה, שהוקלטה מפ"מ טאויל בקיץ תשל"א.

3. ע"פ חולין קלז ע"ב ועבודה זרה נח ע"ב.

4. הבולט שבמחקרים אלה הוא חיבורה החשוב של הגב' ק' פץ.

לפיכך יש להצטער, שפמה מן הקוים הללו מקומם נפקד, מן הסתם בלא יודעים, מסידורו של טל, ובמקומם אתה מוצא צורות אחרות על דרך לשון המקרא, או צורות למדניות, שמקורן בבתי-מדרש באשפנו. נזכיר כמה מהם:

שָׁמָּא (פעמיים בעמ' 136) בני סוע"מ קוראים תמיד שָׁמָּא, וכן עולה מעשרות כתבי-יד קדומים של המשנה והמחזורים (ר' ח' ילון, מבוא לניקוד המשנה, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 113 ואילך).

בְּרִיּוֹתֵינוּ (עמ' 115, ועוד פעמים אחדות במקומות שונים) ר"ב סוע"מ קוראים בְּרִיּוֹתֵינוּ, כמנהגם בשורה ארוכה של חיבות ממשקל פְּעִילָה שנגזרו משורשי ל"י, ועיצורם השני (או הראשון) הוא רי"ש: פְּרִיָּה וְרִבְיָה, קְרִיָּה שמע ועוד, כפי שכבר העירונו לעיל (ור' י' קוטשר ז"ל, ספר היובל לח' ילון, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 271 ואילך).

"אֲשֶׁר קָרָאתִי וְלִמַּדְתִּי" (עמ' 204) ברובן הגדול של קהילות הספרדים נוהגים לומר "אשר קרינו ולמדנו" (או "אשר קריתי ולמדתי"). ועוד דוגמה פיוצא בזאת: "אור מְפָלָא" (עמ' 231 ו-232); מעולם לא שמעתי, שמישהו מבני סוע"מ יאמר 'אור מְפָלָא'; הפול אומרים "אור מְפָלָא". בזה (קרינו) ובזה (מְפָלָא) מתגלה הנטייה הידועה (במיוחד) בלשון חכמים לנהוג בכמה וכמה מפועלי ל"א כבפועלי ל"י.

הנוהג לתקן את צורות לשון חכמים ולקראן על פי לשון

מסורת הקריאה במקרא ובמשנה של קהילת ג'רפה, עבודת דוקטור באוניברסיטה העברית, ירושלים, תשל"ה.

המקרא, שהחל כבר לפני מאות בשנים, לא פסח, כידוע, גם על סוע"מ; כך, למשל, כמעט שאינך מוצא גְּלִיּוֹת, גְּלִיּוֹתֵינוּ בלמ"ד חרוקה, כמקובל בלשון חכמים (ר' י' קוטשר, ספר בראיין קובץ העשור, ירושלים, תשכ"ח, עמ' 51 ואילך). אלא גְּלִיּוֹת, גְּלִיּוֹתֵינוּ (בלמ"ד שרוקה), כדרך לשון המקרא. רק בפיהם של מעטים (בעיקר בני המערב) נתקיימה הצורה קבוץ-גְּלִיּוֹת⁵, בבקשה "תענו ותעתרו מן השמים", הנאמרת בקדיש בראש-השנה וביזה"כ. על ה"תיקונים" הראשונים אנו מצטערים, ויש להיזהר מלהוסיף עליהם "תיקונים" אחרים. מן המשוגות הנוספות שנפלו בסידורו של טל יש להזכיר את חוסר העקיבות, המתגלה בניקודן או בכתיבן של תיבות רבות. השוב, למשל:

שְׁעָת (עמ' 138, 205 פעמים אחדות ו-205) כנגד שְׁעָת (עמ' 317, 3 פעמים). רוב הדוקנים שבבני סוע"מ קוראים שְׁעָת (ר' ילון, שם עמ' 117 ואילך).

"לְעוֹלָם הַבָּא" (עמ' 205) לעומת "לְעוֹלָם הַבָּא" (עמ' 211). הצורה הראשונה תואמת דרך אופיינית ללשון חכמים (המצויה במידה מצומצמת גם במקרא), הנמנעת לעתים קרובות מלִידֵעַ את שם-העצם ומסתפקת ביידוע תוארו בלבד (כגון חסידים הראשונים, ברכה הראשונה, מִזְבֵּחַ הפנימי ועוד). זו הקריאה, ששמעתי מפי רבים מבני סוע"מ: עוֹלָם הַבָּא, לְעוֹלָם הַבָּא.

5. בדומה למה שמצינו בצורות הרבים של שמות אחרים שבסיומם -ות: פוֹרְעָנוֹת וכד', כפי שצוין לעיל.

גִּיהָנָם (עמ' 26) כנגד גִּיהָנָם (עמ' 238), גִּיהָנוֹם (עמ' 319). אמנם שתי הצורות האחרונות אינן באות בגוף הסידור אלא בתרגומים של קטעים ארמיים לעברית; אבל מן הדין, שהמתרגם ישתמש בצורה גִּיהָנָם, המשמשת בפיהם של בני עדות המזרח ובמקורות טובים של לשון חכמים (ר' לעיל). סִמְמָנִים (עמ' 20), אבל סִמְמָנִים (עמ' 102, 313 ועוד). במסורתם של סוע"מ אין משמשת אלא הצורה בשתי מ"מין, ההגוייה סִמְמָנִים (או סִמְמָנִים!).

הַקֶּשֶׁט (עמ' 20) לעומת הַקֶּשֶׁט (כך! עמ' 313), פְּרָשִׁינָא (עמ' 102) כנגד פְּרָשִׁינָא (עמ' 20) אינן אלא מעט מן הדוגמות לחוסר העקיבות בכתיב שהמהדיר נוקט, אך בעניין זה לפנינו שאלה של טעם, ולא שאלה של מסורת.

יש להצטער על כמה וכמה שיבושים, שאינם, כנראה, אלא טעויות דפוס, שלא נופו בשעת ההגהה, כגון:
 "עֲדִי מַלְכִּים" (עמ' 397) — 'תכשיטי מלכים', צריך להיות "עֲדִי".

"מְנַאֵץ" (עמ' 422) מן הדין לנקד מְנַאֵץ; פועל זה מנוקד במקרא בנו"ן פתוחה (בבניין פִּעַל), כגון מְנַאֲצִי (במ' יד, כג), יְנַאֲצִי (שם שם יא).

"רבי נְתַן הַבְּלִי" (עמ' 20), צריך לנקד נְתַן בתי"ו קמוצה. כאן המקום לעמוד על ניקודה של תיבה אחת, שנחלקו בה מנקדי סידורים ספרדיים. בסוף הברייתא של שלוש עשרה המידות שהתורה נדרשת בהן, הפותחת את הספרא, מצינו "וכן שני כתובים המכחישים זה את זה עד שיבוא הפתוב השלישי ויכריע ביניהם". אין ספק, שפונת הדברים היא לבוא

ולמנות את המידה השלוש עשרה, ומתבקש כאן הניקוד "וְכֵן
 (שני כתובים וכו')", כמקובל בפי יהודי המערב ובפי יוצאי
 גלויית אחרות, אלא שבדורות האחרונים הונהגה בסידורים
 ספרדיים אחדים הקריאה "וְכֵן" (בפתח) שני כתובים" (ונתלוה
 לה פירוש תמוה)⁶. חבל, שנקט טל דוקא את הקריאה הזאת; לו
 היה בודק בקריאותיהן של חטיבות שונות של בני סוע"מ היה
 מוצא יסוד לקריאה המְכַנֶּנֶת אל הפשט: וְכֵן.

פרשה בפני עצמה היא סוגית הקטעים הארמיים
 שבסידורי סוע"מ. בניגוד לקטעים העבריים שקוים ברורים של
 מסורת רצופה ומאוששת ניפרים בהם, קשה להצביע על חטיבה
 כלשהי בארמית, שסוע"מ מקיימים בה מסורת של ממש. שלא
 כבני תימן, שיש להם מסורת טובה בקריאת תרגום אונקלוס
 ויונתן לנביאים, ובמידה ניפרת גם בקריאת התלמוד הבבלי,
 הספרדים ובני עדות המזרח אין להם מסורת מהימנה במקורות
 אלו, והם ניזונים על פי רוב ממהדורות דפוסים מקובלות, על
 שגיאותיהם ועל "מטבעות" שטבעו מהדיריהם, על פי רוב
 מדעתם. לפיכך כנגון זה, כאשר אדם פא להדיר קטעים
 ארמיים, מן הדין שיתור אחרי מקורות שפכתב, המקיימים
 מסורת טובה וילך אחריהם, וע"י כך יימנע מצורות מסורסות,
 המהלכות בסידורים שנוקדו בידי "נקדנים" אחרונים. בדבר הזה
 אין טל שונה מפל קודמיו. מאות צורות ארמיות מנוקדות
 בסידורו ניקוד בלתי-מכוון, ולא נביא כאן אלא מעט:

6. למרבה הצער במקור היחיד שהיה יכול לתת תשובה חד-משמעית
 לעניין זה — כ"י הספרא וטיקן 66, שיש בו ניקוד — חסרה התיבה "וְכֵן".

בעמ' 294 ואילך מובאת הקריאה ל"שפת חתן", הפוללת את בר' כד, א-ז ואת תרגומם לארמית מתוך אונקלוס. יש פאן כמה וכמה ניקודים משופשים — "וה' בְּרִיד" (עמ' 294) — 'וה' בְּרִיד', ומתבקשת פאן צורת עבר נסתר של בניין פִּעַל: בְּרִיד או בְּרִיד (או בְּרִיד, בכתיב מלא); "מִבְּנֵת פִּנְעֵנְאִי" (עמ' 295) — 'מִבְּנֹת הפִּנְעֵנִי', ויש לנקד מִבְּנֵת, בקמץ, כנדרש בצורת הנסמך של הרבות בארמית; מְלָאָה (עמ' 296) — ברור שיש לנקד מְלָאָה (אל"ף בחטף פתח). מי שנוקק למהדורות טובות של תרגום אונקלוס (פגון מהדורות התאג' של בני תימן או מהדורתו של א' שפרבר, כתבי הקודש בארמית, פרך א, ליידן 1959) יוכל למצוא את הצורות הנכונות.

בעמ' 198 מובא נוסח של עירוב תבשילין, הפתוב בעיקרו בארמית בבליית. אף פאן יש כמה ניקודים בלתי מכוונים: שְׂרִי — 'מותר'; ולפי שמדובר פאן בצורת בינוני פעול מתבקש הניקוד שְׂרִי — בשי"ן שואית. אמנם כבר נשתגרה הקריאה שְׂרִי, אבל יסודה בטעות, וסידור ש"הדיוק-בנוסחאות וההקפדה בניקוד... הם מיתרונותיו", והנהנה מהמלצות של בני סמכא, מחויב (ויש בידו) לתקן מעוותים מעין זה. ועוד דוגמה מן הקטע הזה: לְאֶדְלֹקִי — 'להדליק'; איני יודע, מה ראה טל לנקד צורה זו בשורק, ואילו את אחיותיה — "לְבִשְׁוֹלִי וּלְאֶטְמוֹנִי" — בחולם. במסורות טובות של הארמית הבבליית לא מצינו אלא אֶדְלֹקִי בחולם (בצד אֶדְלֹקִי בדוֹת־נועה).

ואחרון — ניקודם של קטעי הזוהר ותיקוני הזוהר. לשון זו, כידוע, תערוכת של מקורות ארמיים שונים היא, ויש בה יסודות מארמית המקרא, מן התרגומים הארמיים לסוגיהם,

ממדרשי האגדה של ארץ-ישראל, ובמיוחד מן התלמוד הבבלי.⁷ מי שבא לנקד קטעים מעין אלה, מן הדין שיתן דעתו בכל צורה וצורה למקור הארמי שהיא לקוחה ממנו, ואינו יכול להסתפק ב"קריאה עיוורת של הפתיב" (spelling pronunciation)⁸. בסוגיה זו גדוש הסידור שלפנינו פרצות, ואסתפק כאן בציון מספר דוגמאות מצומצם ביותר:

(א) צורות מקור שונות של הבניינים הנגזרים: לְאִשְׁתְּמוֹדָעָא (עמ' 7), לְיַחְדָּא (עמ' 12, 141 ועוד), לְמִלְאָא (עמ' 238), לְאִתְחַבְּקָא (עמ' 525), ע' הפועל מנוקדת בטעות ב ש ו א (א) בחטף) במקום שתינקד בקמץ כדין: לְאִשְׁתְּמוֹדָעָא, לְיַחְדָּא ועוד, כמקובל בניקוד ארמית המקרא, תרגום אונקלוס ועוד.

(ב) נִשְׁמַתָּא (עמ' 6, 7, 235 ועוד); מְלַאכְיָא (עמ' 7); בְּרַבְתָּא (עמ' 232), בכל אלה ובשכמותן מתבקש שוא (א חטף) במקום הקמץ הראשון: נִשְׁמַתָּא — הנשמה; מְלַאכְיָא — המלאכים; בְּרַבְתָּא — הברכה ועוד רבים כיו"ב.

(ג) בְּרַנְשָׁא (עמ' 233, 234, 235, 318 ועוד); בידוע, שאין "נִשְׁ" אלא צורה מקוצרת של אֲנִישׁ, ולפיכך יש לנקד בְּרַנְשָׁא. והוא הדין תָּלַת (עמ' 7, 233) צריך להיות תָּלַת (כפי שנוקד בדין במקומות

7. לפירוט העניין ולדיוקו ר' מ"צ קדרי, דקדוק הלשון הארמית של הזוהר, ירושלים, תשל"א, עמ' 15.

8. אליבא דאמת מוטב להימנע מכל ניקוד בארמית של הזוהר, כפי שהיטיב לעשות קדרי (ר' ההערה הקודמת), אבל מאחר שקטעים אלה נועדו לקריאה לציבור רחב, הרי על המנקד לעשות מאמץ להוציא מתחת ידיו קריאות מתוקנות.

אחרים בסידור, למשל פעמ' 234). בתיבות אלו, כאחרות, הקמץ משמש בארמית כנגד חולם עברי (אָנוש, שְלוש).

(ד) אֶזְמָנו (עמ' 339). בארמית תנועת עה"פ מתקיימת בצורת הנוכחים של הציווי, לפי שהברתה מוטעמת, ומן הדין שינוקד: אֶזְמָנו (בניין אֶתְפַּעַל) או אֶזְמָנו (בניין אֶתְפַּעַל). בתיבה זו, כאחרות, הלך המנקד אחרי כללי הניקוד העברי.

(ה) תַּתְעַטֵּר, סָטֵר, תַּתְקַטֵּר (עמ' 238). צורות אלו באות ב"הפסק" (בסופי שורות), והמנקד הרפיב כאן את כללי ההפסק של העברית (המקראית) על הארמית, שאינה יודעת אותם. בארמית יש להשאיר את הפתח (של ההברה האחרונה) על פנו: תַּתְעַטֵּר, סָטֵר, תַּתְקַטֵּר.

דוגמות מועטות אלו ללמד יצאו על טיבם של הניקודים, המשמשים בקטעי הזוהר שבסידור.

ואסיים בקצת הערות על תרגומם של הקטעים הארמיים לעברית. יודע אני, שיש קשיים עצומים בתרגומם (פישוטם) של קטעי זוהר וקבלה, אבל דוקא בשל כך יש להיזהר מאידיוקים. כך, למשל, "ואזמין בה השתא עתיקא קדישא" (עמ' 320) תורגם 'בשבחות ורנה/אזמין השכינה'. כאן ניפרת יפה הנטייה לשמור על חריזה גם בעברית, אבל התרגום המאולץ מקפח את המקור; הרי אחרי הכול אין הפונה שיזמרו את הזמירות בעברית, אלא שיבינו את תוכנו, ועל פן מוטב לתרגם בפשטות: "ואזמין בה (בסעודה) עכשיו / את עתיקא קדישא (או: את השכינה)". משוגות מן הסוג הזה מצויות לעשרות.

ולעתים אתה מוצא דברים תמוהים עוד יותר: בקטע "למבצע על רפתא" (עמ' 240–241) שמר המתרגם יפה על סדר

האקרוסטיכון של המקור הארמי ועל חלק החריזה, אך לא הפול
עלה יפה בידו. המלים "משח זיתא דכיא/דטחנין ריחיא/ונגדין
נחליא וכו'" ניתרגמו 'משמן זית זך/מופצים הריחות/שיציפו
הנחלים וכו'". התיבה רִיחָא — רִיחִים — לא הובנה כהלכה,
והוסבה ל"ריחות", ובמקום "שמן זית זך, שטוחנים הריחיים"
ניתרגם 'מופצים הריחות', ונמצא כל הקטע מעוות.

יודע אני, שמלאכת התרגום, כמלאכת הניקוד, של רוב
הקטעים הארמיים לא יצאה מתחת ידיו של המהדיר, וחבל
שהוא פטר עצמו מן האחריות לחלק הזה. מן הדין שפגימות אלו
שהעירונו עליהן יתוקנו במהדורות הבאות של הסידור. דבר זה,
שנדרש מפל מהדיר של סידור תפילה, נדרש שבעתיים ממהדיר
שנהנה — בדין — מתימוכין של בני סמכא ומעידוד ציבורי,
העשויים לעשות את סידורו לנחלת הכלל. וחזקה עליו על ר'
שלמה טל, שתהא אוזנו קשבת למשאלה זו⁹.

9. ואכן עם מסירת כתב־היד לדפוס השמעתי את עיקרי דבריי לפניו,
ואמר לי שיעשה מאמץ להכניס תיקונים במהדורה הבאה, הנתונה בשלבי
ההכנה לדפוס.